

ՀԱՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՄԵՆԱԿ ՄՈՒՐՎԱԼՅԱՆ

ԿԸ- ՄԱՍՆԻԿԸ ԵՎ ԿԸ-ՄԱՍՆԻԿԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԻ ՅՈՒՐԱՀԱՏՈՒԿ
ԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Մ. Աբեղյանի լեզվաբանական աշխատությունները, որ լի են բաղմաթիվ արժեքավոր դիտողություններով ու փաստերով, անսպառ աղբյուր են նորանոր ուսումնասիրությունների: Դրանք այնպիսի ուսումնասիրություններ են, որոնք ընթերցողի մեջ (մասնավորապես մասնագետ ընթերցողի մեջ) առաջ են բերում մտածելու և ստեղծագործելու նոր թափ:

Այստեղ ես քննության եմ առնում մասնավորապես կը-մասնիկը և կը-մասնիկավոր բայերի՝ հայերենում ունեցած յուրահատուկ առումները, որոնց մասին շահեկան դիտողություններ ունի Մ. Աբեղյանը, և աշխատում եմ մեկնաբանել դրանք նոր փաստերով, հայ-վրացական լեզվական ազդակցությունների իրողություններով, որ իր ժամանակին առաջ է քաշել Ն. Մառը:

Ա.

ԿԸ- ՄԱՍՆԻԿԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ընդհանրապես երբ մենք խոսում ենք լեզվական որևէ իրողության մասին, մեզ հետաքրքրում են, անշուշտ, նրա ծագումն ու զարգացումը և այն պայմանները, որոնց մեջ նա առաջ է եկել: Այժմ, երբ մենք խոսում ենք լեզվական իրողություններից մեկի՝ կը- մասնիկի մասին, անհրաժեշտ է մասնավորապես խոսել նրա ծագման ու զարգացման (ձևա-իմաստային փոփոխությունների) մասին:

Կը- մասնիկի ստուգաբանման խնդրով զբաղվել են շատերը՝ ինչպես սովետական ու նախասովետական, այնպես էլ եվրոպական հայագետներին՝ սկսած Ա. Այտրեմյանից մինչև մեր օրերը՝ ամեն մեկն աշխատելով իր ստուգաբանությունը տալ (կամ ընդունել իր նախորդի տված ստուգաբանությունը):

Երկար ժամանակ իշխում էր Ա. Այսրեմյանի տեսակետը կը- մասնիկի ծագման մասին: Ըստ նրա՝ կը- մասնիկը ծագում է կայ ու կապակցութեան սղումից,¹ որ իր ժամանակին հավաստի չի համարել կարստը² որոշ լեզվական օրինաչափություններին չհամապատասխանելու պատճառով: Մ. Արեղյանն էլ իր հերթին ապացուցված չի համարում Այսրեմյանի այս ենթադրությունը (կը- մասնիկի առաջացման մասին) և տալիս է իր ստուգաբանությունը:³

Հյ. կը- մասնիկը, իրոք, ինչպես Մ. Արեղյանն է ցույց տալիս, ծագում է իր նախորդ՝ կու- ձևից (ու > ր փոխանցումով), որով բազմաթիվ բայաձևեր ունենք ինչպես միջին հայերենում, այնպես էլ արդի բարբառներում (օր.՝ կու գամ, կու տամ, կու ման գամ... և այլն). սա էլ իր հերթին ծագում է ավելի հին՝ կոյ- ձևից (ոյ > ու փոխանցումով), որ երևում է ձեռագրերի մեջ [օր. ն. Մառի հրապարակած Վարդանի առակների ժողովածուներում, մանավանդ 3-րդ մասում, որտեղ կոյ-մասնիկավոր բայաձևերը շատ առատ են դրսևորված. այդ մենք կտեսնենք հաջորդ հոդվածներում]:

Այնուհետև, այս կոյ- մասնիկը Մ. Արեղյանը, իրավացիորեն, ծագած է համարում մի անկախ բառից...

Ընդհանրապես պետք է ասել, որ մասնիկները (ինչպես նաև ածանցները), սովորաբար անկախ բառերից են ծագում:

Սրա պարզ օրինակը կարող է ծառայել «պիտի» բառը, որը, որպես անկախ բառ, սկզբում նույնիսկ խոնարհվել է, ինչպես, օրինակ՝ պիտի-մ «պետք եմ», պիտի-ս «պետք ես», պիտի «պետք է»... Այնուհետև սա հանդես է եկել նաև նախ՝ որպես օժանդակ բառ՝ մի այլ բառի (բայի) կողքին, օր.՝ «պիտի տամ» կապակցութեան մեջ, իսկ հետո սղվելով դարձել է՝ տի->տը- մասնիկը, օր.՝ տը- տամ (<*տի տամ <*պիտի տամ):

Այսպես նաև՝ կոյ- մասնիկը, որ հանդես է գալիս նմանապես բայաձևի կողքին (օր.՝ կոյ տամ), որպես երբեմնի օժան-

¹ Ա. Այսրեմյան, Քննական քերականություն արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1866 («Քերականություն» մասից), էջ 75—76:

² Josef Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-armenischen. Strassburg, 1901, էջ 307—309, § 364:

³ Պրոֆ. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931, էջ 325—337:

դակ բառ-մասնիկ, ինչպես Մ. Արեղյանն էլ է կարծում, բնականաբար մի անկախ բառից է ծագում: Բայց թե ո՞ր բառից. այստեղ արդեն մեր կարծիքները հեռանում են իրարից:

Հյ. կոյ-մասնիկը, ինչպես կարծում եմ, ազգակից է քարթվելական (ճան.-մեգրելական) նույնապաշտոն յոն || (կոն || կո) մասնիկին, որ ծագում է րյոն (նկոն պիտի)՝ անկախ բառից (սկզբի «ո» հնչյունի սովորական անկումով ճան.-մեգրելերենում ձայնավորով վերջացող բայից հետո),¹ ինչպես, օր.¹ ճան. Զ-թյո-յոն (բ-զումի-կոն < *բ-զումի-նկոն «չափեմ պիտի») = հյ. չափեմ՝ կոյ (> չափեմ կու > չափեմ կը) կամ ճան. Զ-թյո Գ-ո-յոն (բ-զում-տ-ի-կոն < *բ-զում-տ-ի-նկոն «չափեի պիտի») = հյ. չափեի կոյ (> չափեի կու > չափեի կը)... և այլն:²

Այսպիսով, ուրեմն, մի կողմից՝ ճան.-մեգրելական յոն (կոն > կո՝ «ո»-ի անկումով) և մյուս կողմից՝ հյ. կոյ (> կու > կը > կ)՝ իրար ազգակից մասնիկներ են և մի ընդհանուր աղբյուրից են գալիս. այդ աղբյուրը տեղական «սկոն» բառն է, որ դեռ այսօր էլ ճան.-մեգրելերենում նշանակում է «պիտի»: Այս անկախ (նկոն «պիտի») բառը ժամանակի ընթացքում իր ինքնուրույնութունը կորցնելով և դառնալով օժանդակ բառ՝ ճան.-մեգրելերենում կրել է նաև իր ձևական փոփոխությունը՝ նկոն > կոն (> կո փոխանցումով՝ նախ սկզբի «ո» հնչյունի կորուստով և ապա՝ նաև վերջի «ն»-ի անկումով, որ հատուկ է քարթվելական լեզուների հնչյունական օրինաչափությանը)՝ հայերենում այդ նույն մասնիկը մի ժամանակ հանդես է եկած, անշուշտ, առանց սկզբի «ո» ձայնավորի և վերջին հնչյունի ն > յ փոխանցումով (կոն > կոյ ձևով), ինչպես այդ հատուկ է հայերենին (օր.¹ գուլթան > գուլթալ, բաղրաղանք > բաղրաղալք, ծաղկեան > ծաղկեալ և այլն):

Կոն > կոյ մասնիկը, որպես երբեմնի մի անկախ բառի

¹ Մասնավորապես որ սկզբի «ո» հնչյունի անկման դեպքերը հայերենում էլ կան նմանապես. այդ կարելի էր տեսնել հետևյալ օրինակներից, ինչպես, օր.¹ ոչ > չ փոխանցումով՝ ոչ է > չէ, ոչիմչ > *չիմչ = *չիմչ + իմ > չիմչ... և այլն:

² Այս մասին առանձին հոդված ունեմ (տես՝ Հայկ. ՍՍՌ Գիտ. Ակադեմիայի «Տեղեկագիր» № 6—7, 1944 թ., էջ 91—95:

հնչյունափոխված ձև, շարադասության տեսակետից նախապես ազատ պետք է լիներ. նա կարող էր հանդես գալ բայի թե սկզբից և թե վերջից: Այդ է պատճառը, որ նա քարթվելական լեզուներում (ճան.-մեգրելիերենում) սովորաբար բայի վերջից է պահպանված, իսկ հայերենում բայի թե վերջից (օր.՝ որոշ բարբառներում) և թե սկզբից (օր.՝ զրական հայերենում), ինչպես նաև՝ թե բայի սկզբից և թե վերջից միաժամանակ (նույնպես բարբառներում):

Կոն > կոյ մասնիկը, որ ծագում է ոկոն «պիտի» անկախ բառից, ունի և՛ իր իմաստային մի այլ համարժեքը. սա ևս առաջինի (կոյ մասնիկի) նման մի անկախ բառից է ծագում՝ յուրահատուկ հնչյունափոխությամբ: Դա հենց «պիտի» երբեմնի անկախ բառն է, որը մի ժամանակ ինքնուրույնությունից զրկվելով և դառնալով օժանդակ բառ՝ հնչյունափոխվել է մեր աչքի առաջ (որոշ բարբառներում) հետևյալ կերպ՝ պիտի > տի > տը > տ, որոնցով կազմվում են իրենց իմաստային համարժեք՝ ոկոն «պիտի» > *կոն > կոյ > կու > կը > կ մասնիկ-փոփոխականների հետ զուգակից ձևեր, ինչպես, օր.՝ մի կողմից ունենք (որոշ բարբառներում)՝ տ-երքամ < *տը-երքամ < *տի երքամ < *պիտի երքամ և մյուս կողմից՝ կ-երքամ < կը-երքամ < կու-երքամ < կոյ երքամ (< *կոն երթամ < *ոկոն երթամ «պիտի երթամ»): Այսպես նաև՝ տը-տամ (< տի-տամ < պիտի տամ ձևվից) և կը-տամ (< կու տամ < կոյ տամ < *կոն տամ < *ոկոն տամ «պիտի տամ» ձևից). տը-գարնեմ (< *տի գարնեմ < պիտի գարնեմ ձևից) և կը գարնեմ (< կու գարնեմ < կոյ գարնեմ < *կոն գարնեմ < ոկոն գարնեմ «պիտի գարնեմ» ձևից). տ-ասեմ (< տը ասեմ < տի ասեմ < պիտի ասեմ ձևից) և կ-ասեմ (< կը ասեմ < կու ասեմ < կոյ ասեմ < կոն ասեմ < ոկոն ասեմ «պիտի ասեմ» ձևից)... և այլն:

Այսպիսով, ուրեմն, կ- || կը- և տ- || տը- բայամասնիկները, որ իրար իմաստային համարժեքներն են այսօր հայերենում (և նախապես էլ ընդհանուր «պիտի» նշանակությունն են ունեցել), ինչպես տեսնում ենք, ծագում են տարբեր, բայց միևնույն նշանակություն արտահայտող առանձին բառերից, որոնք, որպես անկախ բառեր, անշուշտ, խաչավորված ու ներդրված լինելով տարբեր լեզվախմբերից՝ դեռ այսօր էլ, այս կամ այն չա-

փոփ, պահպանված են տարբեր լեզվախմբերում (ոկոն «պիտի» բառը՝ քարթվելական լեզուներում, իսկ պիտի բառը՝ հայերենում)։ Այդ անկախ բառերը ժամանակի ընթացքում կորցնելով իրենց անկախութունը՝ հանդես են եկել նախ օժանդակ բառերի դերում և ապա հնչյունափոխվելով՝ դարձել են բայամասնիկներ որոշ լեզուների ու նրանց հատվածների համար։ Այս մասնիկները հետագայում արդեն ըստ տարբեր լեզուների ու նրանց հատվածների յուրահատուկ առումներ ու տարածում են գտել քարթվելա-հայկական լեզուներում։

Նրանց ծագման ու զարգացման մասին համառոտ ծանուցում տալուց հետո՝ մեր նպատակն է այստեղ պարզել՝ կոյ > կու > կը > կ մասնիկ-տարբերակների հիմնական առումները հայերենում, որ կաշխատենք ցույց տալ հաջորդ հատվածներում (հաշվի առնելով Մ. Արեգյանի որոշ դիտողությունները)։

Բ.

ԿԼ- ՄԱՍՆԻԿԻ ԴԻՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Գրաբարում, օր.՝ գնամ, գնաս, գնայ բայաձևերը, ինչպես հայտնի է, նախ՝ հիմնականում արտահայտել են «գնում եմ, գնում ես, գնում է» (այն է՝ ներկա ժամանակի) բայազաղափարները և ապա, երկրորդաբար, «գնամ || կգնամ, գնաս || կգնաս, գնա || կգնա» (այսինքն՝ ապառնի ժամանակի) բայազաղափարները։ Այսպես նաև՝ գրաբարի գնայի, գնայիր, գնայր բայաձևերը նշանակել են նախ «գնում էի, գնում էիր, գնում էր» և ապա, երկրորդաբար, «գնայի || կգնայի, գնայիր || կգնայիր, գնար || կը-գնար» և այլն։

Ըստ ինքյան պարզ է, որ գրաբարի հիշյալ բայաձևերից առաջին երեքը (այն է՝ գնամ, գնաս, գնայ) սովորաբար ներկա ժամանակի իմաստ են արտահայտել, իսկ մյուս երեքը (այսինքն՝ գնայի, գնայիր, գնայր)՝ անցյալ անկատարի իմաստ։ Դա այդ բայաձևերի հիմնական առումն է գրաբարում։ Ինչ վերաբերում է դրանց երկրորդական առումին, կարող ենք այդ՝ գրաբարի տեքստերի օրինակներից տեսնել, որոնք քիչ չեն։ Այդպես են, օր.՝ «Ավետարան»-ի հետևյալ նախադասություն (իմ կողմից) ընդգծված բայաձևերը. «Եւ արկամին զինի նոր ի տիկս հինս, ապա

թէ ոչ՝ տիկըն պատառին և գինի հեղու. այլ արկանին գինի նոր ի տիկս նորս, և երկոքին պահին» [որ հասկացվում է այսպես՝ «Ձեմ ամի նոր գինի հին տկերի մեջ, այլապես երկերը կպատուվեն և գինի կբափվի. այլ կածեն նոր գինի նոր տկերի մեջ և երկուսով կպահվում են»]: Այսպես նաև «Եթէ կամիս [= «կամենաս», տառացի՝ «կամենում ես»], կարող ես գիս սրբել» կամ թե չէ՝ «Եթէ բողումք, զնայ այնպես, ամենքն հավատան ի նա» [= «Եթե բողենք, կգնա այնպես, (որ) ամենքը կհավատան նրան. բայց տառացի՝ եթե բողումք եմք, զնում է այնպես, (որ) ամենքը հավատում են նրան»]... և այլն:

Այս օրինակներում, ինչպես տեսնում ենք, գրաբարի ներկա ժամանակի բայաձևերը՝ ոչ արկանեն «չեն ածում», պատառին «պատուվում են», հեղու «թափվում է», արկանեն «ածում են», պահին «պահվում են», կամիս «կամենում ես», բողումք «թողում ենք», զնայ «զնում է», հավատան «հավատում են» գործ են ածված երկրորդական առումով, այն է՝ ապառնու առումով, այսպես, օր.՝ ոչ արկանեն «չեն ածի», պատառին «կպատուվեն», հեղու «կթափվի», արկանեն «կածեն», պահին «կպահվեն», կամիս «կամենաս», բողումք «թողենք», զնայ «կզնա», հավատան «կհավատան»... Սա այն ժամանակ, երբ գրաբարը ապառնի ժամանակի համար, ինչպես հայտնի է, սովորաբար գործ էր ածում ստորադասական բայաձևեր (1 և II ստորադասականներ): Այսպես նաև՝ գրաբարի անցյալ անկատարի բայաձևերը, բացի իրենց հիմնական առումից (անցյալ անկատար ժամանակի դրսևորումից) գործ են ածվում նաև երկրորդական առումով, այն է՝ բնդ-հանրապես անցյալի առումով: Այսպես, օր.՝ (գրաբարից) «Եթէ գիտեիք [= «իմանայիք», բայց տառացի՝ «իմանում էիք»]... ապա ոչ դատապարտէիք [= «չէիք դատապարտի», տառացի՝ «չէիք դատապարտում»], «Եթե գիտեիր [= «իմանայիր», բայց տառացի՝ «իմանում էիր»] դու, ով է որ առեղ ցքեղ, թի տուր ինչ քմակ, դու արդեօք խնդրէիր [= «կխնդրեիր», տառացի՝ «խնդրում էիր»] ի նմանէ, և տայր [= «կտար», տառացի՝ «տալիս էր»] քեզ ջուր կհնդանի». «Թէ էր... փութայի և ոչ հապաղեի [= «կշտապեի և

չէի հապաղի», տառացի՝ «շտապում էի և չէի հապաղում]... և այլն։
 Դերերի օրինակներում, ինչպես տեսնում ենք, գրաբարի ներկայի և անցյալ անկատարի հիմնական բայաձևերը գործ են ածված երկրորդական առումով, այն է՝ ապառնու կամ քննադատական անցյալի առումով [քանի որ ներկա անկատարը և անցյալ անկատարը անկատարության հետ միասին նաև ընդհանրապես տեականության դադարի ևն արտահայտում, ներկայից՝ ապառնի ժամանակի և անցյալ ժամանակի տեականության տարբեր ընթացքների]։ Սա սովորական երևույթ է ընդհանրապես լեզուների մեջ և մասնավորապես հայերենում, երբ մի ձև մի քանի առումով է գործ ածվում (հիմնական ու երկրորդական առումով)։
 Հիշյալ՝ ներկայի և անցյալ անկատարի բայաձևերը գործ են ածվել գրաբարում երկու առումով (հիմնական՝ ներկայի և անցյալ անկատարի առումով և երկրորդական՝ ապառնու և ընդհանրապես անցյալի առումով), ժողովրդական լեզուներում, ինչպես երևում է, պետք է գործ ածվեին նաև մեզ հետաքրքրող՝ (կոյ >) կու (կը || կ) նախամասնիկով, որ առաջին անգամ դրսևորվել է միջին հայերենում (գրավոր լեզվում)։¹ այսպես, օր.՝ գնամ || (կոյ գնամ >) կու. գնամ (> կգնամ) «գնում եմ» և գնայի || (կոյ գնայի >) կու. գնայի (> կգնայի) «դնում էի»։ Սրանք ևս պետք է գործ ածվեին երկու առումով, այն է՝ նախ իրենց հիմնական—ներկայի և անցյալ անկատարի առումով (օր.՝ գնամ || կու. գնամ «դնում եմ» և գնայի || կու. գնայի «դնում էի») և ապա՝ հենց երկրորդական—ապառնու և ընդհանրապես անցյալի առումով (օր.՝ այդ նույն գնամ || կու. գնամ «գնամ || կգնամ» նշանակությամբ, իսկ գնայի || կու. գնայի «գնայի || կգնայի» նշանակությամբ)։ Միևնույն բայաձևերի երկու առումից մեկն ու մեկը, նայած տեղին ու ժամանակին, մասնավորապես հայերենի տարբեր հատվածների, դրսևորվել է ու դրսևորվում է որպես հիմնական առում (մյուսի համեմատ)։ Այս տեսակետից էլ՝ սրանք, օր.՝ գնամ || կու. գնամ և գնայի || կու. գնայի բայաձևերը (իրենց հիմնական և երկրորդական առումներով հանդերձ), այսպես ասած՝ դուգահեռ ձևեր են, որոնք ձևական տարբերակում են ստացել

¹ Բայց նախ քան այդ, շատ առաջ, պետք է գործածական լինեի խոսակցական լեզվում (գրավոր փաստերը առայժմ միջին դարերից այն կողմը չեն անցնում)։

(կոյ >) կու || կը || կ) մասնիկի շնորհիվ: Այդ մասնիկը ոչ միայն ձևական, այլ նաև, բնականաբար, իմաստային տարբերակում է առաջ բերել բայի մեջ: Այդ տարբերակումից, անշուշտ, ինչպես կարծում եմ, ի վերջո առաջ է գալիս բայի մեջ, այսպես ասած, կերպի գաղափար (այն է՝ օրոշակի կերպի գաղափարը անորոշ կերպի դիմաց):

Ինչպես հայտնի է, գրաբարի ներկայի և անցյալ անկատարի բայաձևերը (օր.՝ գնամ «գնում եմ» գնայի «գնում էի») իրենց հիմնական առումով հանդես են հկել նաև միջին հայերենում: Դրանց հետ միասին դրսևորվել է նաև՝ (կոյ >) կու (> կը || կ) մասնիկը. այսպես, օր.՝ կու գնամ «գնում եմ» և կու գնայի «գնում էի»: Սրանք (օր.՝ գնամ || կու գնամ «գնում եմ» և գնայի || կու գնայի «գնում էի» բայաձևերը) իրարից պետք է տարբերվեն, անշուշտ, գործողության կատարման ձևի (կամ կերպի) տեսակետից. երկուսն էլ ներկա են կամ անցյալ անկատար, բայց առաջինների մեջ (գնամ «գնում եմ» և գնայի «գնում էի») ինչ-որ անօրոշակություն կա մյուսի համեմատ, իսկ երկրորդների մեջ (կու գնամ «գնում եմ» և կու գնայի «գնում էի»), ընդհանրապես, մի տեսակ օրոշակիություն կա առաջինների համեմատ: Կոյ > կու > կը || կ մասնիկավոր ձևերը հանդիպում են ժողովրդական լեզվում, օր.՝ առականների մեջ: Այսպես օր.՝ Վարդանի առականից մեկում՝ կարգում ենք. «Վաղփնէն երբ որ ի քնուն ի վեր կոյ ելնունք. նայ մեք ի դուռն կու ցայիմք, որ գհետ կոյ տեսնունք. ի հետ հետին կոյ երբանք. գառն կամ ոչխար, զինչ որ կոյ հանդիպի, նայ կոյ առնունք» (էջ 188, տող 4—9):

Այստեղ (իմ կողմից) ընդգծված՝ կոյ, ելնունք, կու ցայիմք, կոյ տեսնունք, կոյ երբանք, կոյ հանդիպի, կոյ առնունք՝ (կոյ > կու մասնիկավոր) բառաձևերից չորսը՝ կոյ ելնունք «ելնում ենք», կու ցայիմք «նայում ենք», կոյ երբանք «գնում ենք», կոյ առնունք «բռնում ենք», անշուշտ, ներկա ժամանակի գաղափար են տալիս, իսկ մյուս երկուսը՝ կոյ տեսնունք «տեսնենք || կտեսնենք», կոյ հանդիպի «հանդիպի || հանդիպի» — ավելի շուտ ապառնու գաղափար են տալիս [այսպես, օր.՝ Վաղ առավոտյան երբ որ քնից վեր եմք կենում, ցայում եմք զեպի դուռը, որ հետքը տես-

¹ Н. Марр, Сборник притч Вардана, Материалы для истории средневековой Армянской литературы. Часть III, Санкт-Петербург, 1894.

նեմք (|| կտեսնենք). հետքով գնում ենք. դառը կամ ոչխար, ինչ որ կպատահի (|| պատահի), բռնում ենք]: Այսպես նաև (ն. տ. էջ 188—9)՝ «... քոյ խաւքն ի յան մարդուն կոյ մեմնի որ մեկ մի ի շուկայն նստեր էր ու չամիչ կոյ ուտեր... թէ չէ ամաչես, որ մէջ չամչիդ շուկայ կուտես, յայ չես վախեր, որ ի խելաւք մարդիքն ի քով խաւք կասես... Ես զգլխուն զրուց կոյ տամ և դու զոտիցն պատասխայն կուտաս, դետ զան որ կասեն, թէ... մեկ մի հերիսայ կուտեր... թէ հերիք ուտես, փորս կոյ ցաւի. թէ չէ ապա իմ գլուխս կոյ ցաւի ի քո շատ դուրուցելն: Եւ ասելն նորա փորն կոյ ցաւի թէ չէ... Կամ թե չէ (ն. տ. էջ 192)՝ «անդեր ես եմ, որ ի լեառն ի վեր մէն կոյ երթամ, հիմա քեզի տեր շատ կոյ գայ». «ամայ հիմայ կաշառք կու առնուն և ապա կու փրկեն դմարդն ի նեղութենէ» (ն. տ. էջ 175) ... և այլն:

Այստեղ հետաքրքրական են նախ՝ կոյ > կու > կը > կ փոխանցման դեպքերը (ինչպես, օր.՝ կու-տաս, կ-ուտես) և ապա՝ ներկա ժամանակի հետ նաև ապառնող դրսևորումները, ինչպես օր.՝ կոյ գայ «կգա» (հիմա քեզի տէր շատ կոյ գայ) նախադասութեան մեջ) այնպես, ինչպես «կոյ > կու > կը || կ» մասնիկ ունեցող ներկա ժամանակի ձևերի մոտ է լինում. ապառնի գաղափար են արտահայտում, անշուշտ, ներկա ժամանակի հետևյալ ձևերը (ն. տ. էջ 190)՝ «ելանեմ, գնում ի մեջ շինու. և տեսնեմ զաշխարհիս վայելչութունը և գտանեմ զիմ ապարանաց ճարն»... կամ թե չէ (ն. տ. էջ 110, 9)՝ «թէ մշակն, որ չկամենա զքեզ. արձակե, որ քնա չբերե քեզ». (էջ 174, 7—8)՝ «ի հաւս գտնում շատ ճրագու, որ ուտեմ և կշտանամ»... և այլն:

Կոյ > կու > կը || կ մասնիկ-տարբերակները սովորաբար հանդես են գալիս մերկա (|| ապառնի), և անցյալ ձևերում [պատահում է նաև, երբ այդ մասնիկը մեկ-երկու բայաձևի մոտ է հանդես գալիս, իսկ նույնաձև մյուս (հաճախ միևնույն ժամանակն արտահայտող) բայերը մնում են առանց այդ մասնիկի], այսպես, օր.՝ «Ջաւըն ի լերունքն ի շուրջ կոյ գար, աղաւթս առնեմ նայ անդադար և ի յայ ուզեմ բարիք հաղար»... (ն. տ. էջ 179), կամ թե չէ՝ «ե ի լեռներն ի շուրջ կոյ գար, սոված և քաղցած կայր»... (ն. տ. էջ 180), «... աղուէսն երկու ոտնաւքն ի յակահարդն կոյ անկանի. չէ աղեկ, զինչ ես կամեմ. պատրաստ կեմամ. որ չե լինիմ առակ»... [(ն. տ. էջ 179). այստեղ կոյ ան-

կանի «ընկնում է», կանեմ «անում եմ» ներկա ժամանակի մասնակավոր ձևերն են, կեցում և լինիմ՝ անմասնիկ ապառնի]։ «աղուէսն... տեսաւ զան մեծ դմակն և կոյ քալկեցար ի գեմն, ախ ասեր և ետաշէր, մղընծկտար և ոտիւքն զգետին փոքր» (Ն. տ. էջ 183)։ «... և ասաց. թե իմ սիրտս դադար չի տար և հոգիս կոյ ելմե. ինչ անեմ ճար չէ կոյ. թէ մտնեմ, կոյ վախեմ, թէ առակ լինիմ. եղն ի յիւրմէն կոյ կարե և զշունչս կոյ քաղեմ, թող ուտեմ. զի թէ մարդն զգլուխն ի կիշուրք չի դնեմ, նայ զանձ չի գտնեմ. և վաճառականքն զիւրեանց գլուխն մահու կոյ դնեմ. և ապա ի ծովն կոյ մտնոյմ. ով զահմաթ չե քաշեմ, նայ պահ չի գտնուր. և թէ ի փշէն վախեմ, նայ վարդն չեմ քաղեր զի փուշն ի համբուսն ալ կոյ լինայ. մարդարիտն ի ծով կոյ լինի և մեծագին աղուսն ի հեռու աշխարհ ու զիժար տեղ կոյ լինի...» (Ն. տ. էջ 184)։ «... Նստաւ և կուտեր ի դիմաց գալուն. հետ ուտեր և հետ կոյ մղընծկտար»... (Ն. տ. էջ 192)։ «աղուէսն... գնա անկանի ի տեղի, ուր դադարք է հաւուց. և կանկանի ընդ յերկինս ի վեր զշունչն առ ինքն ամփոփե և լինի իբրեւ զսատակեալ» (Ն. տ. էջ 157, 3—5)... և այլն։

Այս նույն՝ կոյ > կու > կը || կ-մասնակավոր բայաձևերը, որ սովորաբար գործածական են եղել ժողովրդական լեզվում և զբնորոշել են միջին հայերենից սկսած (տարբեր ստեղծագործութիւնների մեջ), միայն ներկայի և անցյալ անկատարի առումով չեն գործածվել՝ 'Իրանք, ինչպես երևում է, գործ են անվել նաև ապառնու և ընդհանրապես անցյալի առումով. այսպես, օրինակ՝ գնամ «գնամ» և գնայի «գնայի», իսկ կու գնամ «կգնամ» և կու գնայի «կգնայի» նշանակութամբ (ինչպես այդ մոտավորապես մեզ մոտ՝ արևելյան աշխարհագրում է)։ Այսպիսով գնամ || կու գնամ «գնամ || կգնամ» և գնայի || կու գնայի «գնայի || կգնայի» նշանակութամբ զուգակից ձևերը (իբրեւ ձևավական տարբերակումով հանդերձ) իրարից տարբերվում են նաև գործողության կատարման կերպի տեսակետից. երկուսն էլ ասլառնի են կամ անցյալ, բայց առաջինները (գնամ «գնամ» և գնայի «գնայի»), այսպես ասած, անորոշ են, իսկ երկրորդները (կու գնամ «կգնամ» և կու գնայի «կգնայի»)՝ օրոշակի։ Այս առումով նույն բայաձևերը գործ են անվում նաև մեզ մոտ (արևելեյան աշխարհագրում), որտեղ նրանք դարձել են հիմնական

նում ապառնու և անցյալի ձևերը, իսկ նրանց ներկայի և անցյալ անկատարի առումն զրսևորելու համար նոր ձևեր են ստեղծվել. այսպես, օր.[՝] «գնամ» և կու գնամ» ձևերի ներկա ժամանակի առման համար մի ընդհանուր՝ գեում եմ ձևը և «գնայի» և կու գնայի» անցյալ անկատար բայաձևերի համար՝ գեում էի ձևը [հենց այս բանով էլ արևելահայ լեզուն հիմնականում տարբերվում է արևմտահայ լեզվից]։

ԲԱՅԱՄԱՍՆԻԿՆԵՐԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

1. Ընդհանուր ծանուցում։ Հունարեն և նրան ընդօրինակած ուրիշ լեզուների քերականությունները, պատմականորեն, իրենց բայաժամանակաձևերը հիմնականում խմբավորել են երկու կերպի, այն է՝ կատարյալ և անկատար կերպի շուրջը։ Ըստ այդմ էլ՝ մի կողմից եղել են կատարյալի քնից կազմված բայաժամանակաձևեր և մյուս կողմից՝ անկատարի քնից կազմված բայաժամանակաձևեր։ Այսպիսով, ուրեմն, երբ վերցրել են բայի երկու (կատարյալ և անկատար) կերպը, պարզ ասած՝ մի կողմում հիմնականում եղել է կատարյալ բայաձևը, օր.[՝] հյ. գրեցի (անցյալ կատարյալ) և մյուս կողմում՝ նրան հակադիր անկատարը օր.[՝] հյ. գրեի (անցյալ անկատար)։ Սրանք (= այս բայաձևերը), ինչպես երևում է, իրարից տարբերվել են թե՛ կերպով և թե՛ միաժամանակ, ժամանակաձևով։ Այլ կերպ ասած՝ բայակերպերը վերջին հաշիվով կապվել են բայաժամանակաձևերի հետ, և վերջիններովս (= բայաժամանակաձևերով), ուրեմն, հնարավոր է եղել որոշել առաջինները (= բայակերպերը) և ընդհանրապես։

Այս սխտեմը, որ, ինչպես հայտնի է, գալիս է հունական քերականությունից, մինչև վերջերս շարունակվում է՝ հիմքում ունենալով (կատարյալ և անկատար) բայակերպերը առնչված բայաժամանակաձևերին։

Հայտնի է, որ սլավոնական լեզուներից, օր.[՝] ռուսերենում կատարյալ կերպն անկատարից մեծ մասամբ նախաբայամասնիկներով է տարբերվում։ Կերպերի ձևաբանական այդ տարբերամանը հասել է այսօր նաև վրացերենը [նոր վրացերենում էլ կատարյալ կերպն անկատարից այսօր հիմնականում նախաբայա-
Գրակ. բանաս. հետախուզումներ—25

մասնիկներով է տարբերվում], այսպես, օր.¹ ըստ կերպի անկատար են ոռւս. пишущий = վրց. օր-օր (վժեր), որոնց կատարյալն են՝ ոռւս. на-пишущий = վրց. օր-օր (վժեր). այսպես նաև՝ (անցյալ) անկատար են՝ ոռւս. писал = վրց. օր-օր (վժեր) և կատարյալ են ոռւս. на-писал = վրց. օր-օր (վժեր)... և այլն: Այստեղ, այս օրինակների մեջ, ինչպես տեսնում ենք, ոռւսերենն ու վրացերենը կատարյալ կերպն անկատարից տարբերեցին ինչպես և օր-օր (վժեր) նախաբայամասնիկներով: Բայց ժամանակի տեսակետից՝ որոնց միջև կերպի տարբերակման հետ միասին, այս կամ այն չափով, նաև ժամանակի տարբերակում է առաջ դալիս. այսպես, օր.¹ վերոհիշյալ անկատար կերպին պատկանող ոռւս. пишущий = վրց. օր-օր (վժեր) բայաձևերը միաժամանակ ներկա ժամանակի ձևեր են, իսկ սրանց կատարյալ կերպերը (նախաբայամասնիկներով)՝ ոռւս. на-пишущий = օր-օր (վժեր)՝ ապառնի ժամանակի ձևեր [այս դեպքում կերպի տարբերակումը նաև ժամանակի տարբերակում է առաջ բերում]:

Բայակերպերի տարբերակումը միշտ էլ, սակայն, չի կարող բայաժամանակաձևերի տարբերակում առաջ բերել: Եթե վերևում բերված անկատար և կատարյալ կերպերի բայաձևերից անկատարը, օր.¹ ոռւս. пишущий = օր-օր (վժեր) — ներկա է, իսկ կատարյալը՝ ոռւս. на-пишущий = վրց. օր-օր (վժեր) — ապառնի է (հետևապես և՛ սրանք տարբեր ժամանակ ցույց տվող ձևեր են), ապա, ընդհանրապես, ժամանակի տեսակետից իրարից չեն տարբերակված մյուս երկու՝ (անցյալ) անկատար և կատարյալ կերպի բայաձևերը, օր.¹ անկատար են ոռւս. писал = վրց. օր-օր (վժեր), որոնց կատարյալն են՝ ոռւս. на-писал = վրց. օր-օր (վժեր)՝ սրանք բոլորն էլ անցյալ ժամանակի ձևերն են (մեկը՝ անկատար, մյուսը՝ կատարյալ):

Դերականական կարգերի դրսևորման ձևաբանական միջոցները լեզվից լեզու (այլ նույնիսկ՝ լեզվի մի փուլից մյուսը), անշուշտ, տարբեր են: Եթե ոռւսերենը և վրացերենը, սովորա-

¹ Մ. Արեղյանի բայակերպի տեսությունն էլ հիմնականում բայաժամանակաձևերի հետ կապված լինելով՝ երկկերպյան սխեմայից անցնում է եռակերպյան սխեմայի: Ըստ նրա՝ երեք կերպ կա՝ կատարված, կատարվող և կատարելի, որոնց տարբերակումը կատարված է ժամանակաձևերի (հիմնականում՝ դերբայների) միջոցով:

բար, կատարյալ կերպն անկատարից նախաբայամասնիկներով
են տարբերում, ապա հայերենը (նախաբայամասնիկներ չունե-
նալով) պարզ է, որ այդ տարբերակումը ուրիշ միջոցներով
պետք է դրսևորի: Այսպես, օր.՝ անկատար կերպի ձևերից՝ ոռւս.
ПИШУ=վրց. ՅՄԾԴՐ (վծեր)=գրբ. գրեմ, սրանց կատարյալ կեր-
պի ձևերն են՝ ոռւս. КА-ПИШУ=վրց. ԼԾ-ՅՄԾԴՐ (դա-վծեր), իսկ
գրաբարում չի եղել (որի համար օգտագործել են ստորադասա-
կան ձևերը՝ անկատարի բնից՝ գրեցեմ կամ կատարյալի բնից՝
գրեցից): Մյուս ձևերը՝ ոռւս. անկատար писал=վրց. ՅՄԾԴՐ (վծե-
րե)=գրբ. գրիի, սրանց կատարյալ ձևերն են՝ ոռւս. КА-ПИСАЛ=
վրց. ԼԾ-ՅՄԾԴՐ (դա-վծեր), իսկ գրաբարում կատարյալի բնից
(բայց միևնույն բայարմատից)՝ գրեցի: Այստեղ, ինչպես երևում
է, կերպի գաղափարը գրաբարում, եթե կարելի է ասել, գրսևոր-
ված է տարբեր բայավերջավորությամբ (կամ անցյալ կատա-
րյալի բայաձևով՝ տարբերվելով ոռւսերենի և վրացերենի կատա-
րյալ կերպի դրսևորման ձևաբանական միջոցներից):

Կատարյալ ձևերից, օր.՝ ոռւս. КА-ПИШУ=վրց. ԼԾ-ՅՄԾԴՐ
(դա-վծեր) և ոռւս. КА-ПИСАЛ=վրց. ԼԾ-ՅՄԾԴՐ (դա-վծեր) բայա-
ձևերը ունեն նաև այլ զուգակից ձևեր (իմաստի տարբեր երան-
գավորումներով), այսպես, օր.՝ ոռւս. ВЫ-ПИШУ=վրց. ՅԾԹԾ-ՅՄԾԴՐ
(գամու-վծեր)... և այլն՝ դանազան նախաբայամասնիկներով:
Այսպիսի դեպքերում ոռւսերենի և վրացերենի կատարյալ կերպի
բայադադափարները (որոնք, բնականաբար, իմաստի տարբեր
երանգավորումներ են առաջ բերում բայաձևերի մեջ) հայերենը
սովորաբար արտահայտում է միևնույն բայի և տարբեր օժան-
դակ բառերի օգնությամբ. այսպես, օր.՝ ոռւս. ВЫ-ПИШУ=վրց. ՅԾ-
ԹԾ-ՅՄԾԴՐ (գամու-վծեր) բայաձևերը այսօրվա մեր աշխարհարարում
կարտահայտվեն «գուրս կգրեմ» կապակցությամբ («կգրեմ» բայը՝
«գուրս» օժանդակ բառով) և այլն:

Այսպիսով, ուրեմն, օր.՝ գրեմ բայաձևը գրաբարում, որ ան-
կատար կերպի ներկա ժամանակի ձև է, ձևաբանորեն չունի կա-
տարյալ կերպի զուգակից ձևը: Այս նույն գրեմ եզրում եմ բա-
յաձևը միջին հայերենում՝ շնորհիվ մեզ արդեն ծանոթ (կոյ >)
կու (>կը || կ) մասնիկի՝ դրսևորվում է իր զուգակից ձևով՝
գրեմ || կու գրեմ եզրում եմ, որոնք՝ մեկը մյուսից տարբերվում
են, իմ կարծիքով, անկատար ու կատարյալ (անորոշ և որոշակի)

կերպով (=ասպեկտով)՝ երկուսն էլ ներկա լինելով՝ մեկը անկատար (կամ անորոշ) ներկա է, իսկ մյուսը՝ կատարյալ (կամ որոշակի)՝

Այս զուգակից ձևերը մեր այսօրվա արևելյան աշխարհաբարում ներկայից անցել են ապառնուն (ինչպես տեսանք նախորդ հատվածում)։ այսպես, օր.՝ առաջինը (գրեմ ձևը) ցույց է տալիս անկատար (կամ անորոշ) կերպի ապառնի, իսկ երկրորդը (կու գրեմ > կը գրեմ > կգրեմ ձևը)՝ կատարյալ (կամ որոշյալ) կերպի ապառնի։

Հյ. գրեմ || (կոյ գրեմ >) կու գրեմ «գրում եմ» բայաձևերը (ներկա ժամանակի) իրար այնպիսի զուգակից ձևեր են, ինչպես մի ժամանակ վրց. 3^{րդ} (վժեր) || ԼՁ-3^{րդ} [(ղա-վժեր) = ոռւս. пишу || на-пишу] ձևերն են եղել։ Սրանք բոլորն էլ, անշուշտ, երբեմնի (ներկա) անկատար և կատարյալ կերպի ձևերն են (հետազայում է, որ նրանց մեջ զարգանում է և ապառնու ժամանակի գաղափարը)։¹

Այսպիսի զուգակից (անկատար և կատարյալ կերպի) ձևերը սովորաբար հատուկ են նախաբայամանիկավոր լեզուներին [ինչպես, օր.՝ վրացերենին, ուսսերենին և այլն]։ Վրց. 3^{րդ} (վժեր) || ԼՁ-3^{րդ} [(ղա-վժեր) = ոռւս. пишу || на-пишу] ներկա անկատար || կատարյալ կերպերի նման, կամ՝ վրց. 3^{րդ} (վժեր) || ԼՁ-3^{րդ} [(ղա-վժեր) = ոռւս. (я) писал || на-писал] անցյալ անկատար || կատարյալ կերպերի նման վրացերենում բոլոր ժամանակներն ու եղանակները, նույնիսկ հրամայական եղանակն էլ, օր.՝ վրց. 3^{րդ} (ժեր) || ԼՁ-3^{րդ} (ղաժեր = ոռւս. пиши || на-пиши), ունեն իրենց անկատար || կատարյալ կերպերը՝ շնորհիվ նախաբայամանիկների։

¹ Այսպես է, որ կը մասնիկավոր ձևերը, որ արևմտահայոց լեզվում հիմնականում ներկայի գաղափար են արտահայտում, գործ են ածվում նաև որպես ապառնի. այսպես, օր.՝ ապառնի են, անշուշտ, հետևյալ բնորոշված բայաձևերը. «հոգ մի՛ ընեք... անոնք ալ կը գրեմ» (Պարոնյան, Երկերի լրագատար ժողովածու, Ա. հատոր, Երևան, 1931, էջ 7, տող 15—6)։ «Իրիկվան գեմ կը գրկեմ»... (Ն. տ. 8, 16)։ «Շատ աղեկ. օր մը կուզամ» (Ն. տ. 10, 11)։ «Վար իջեր, չեմ ուզեր... ես կը տանեմ» (14, 6)։ «Այդ խոսքերը վերջին անգամ կընենք»... (Ն. տ. 15, 33)։ «Հիմա ուտելիքը առնենք, վաղն ալ հաղենիքը կը մուծտանք»... (Ն. տ. 17, 11—2)։ Ե... Ամեն բան ինձի ձգե, ես կը հոգամ» (Ն. տ. 20, 12) և այլն։

Սրանք նախաբայամասնիկավոր լեզուների անկատար || կատարյալ կերպերի տարբերակման ձևաբանական յուրահատուկ միջոցներն են, որոնցից, անշուշտ, տարբերվում է ճ. (կոյ >) կու < կը || կ մասնիկը (թեև որոշ դժեբով նույնանում է նրանց հետ)։ Վրացերեն (ինչպես նաև՝ ուսսերեն) նախաբայամասնիկները անկատար || կատարյալ կերպի տարբերակման դրսևորման հետ միասին ցույց են տալիս նաև, այս կամ այն չափով, գործողության (թե ուղղություն և թե) բաղմապատիկությունը (=կրկնություն), այսպես, օր.՝ վրց. Յփթո (վճերի=ուռ. я резал), բայց նաև՝ լա-Յփթո (դա-վճերի=ուռ. ла-резал «կտր-տ-եցի»)։ այսպես նաև՝ վրց. տծառ (թխարա «քանդեց») || լա-տծառ (դա-թխարա «քանդ-ու-եց»)։ վրց. յծոն (կրիմա «կծեց») || լա-յծոն (դա-կրինա «կծ-ու-եց»)։ վրց. եծոն (խտիս «ցատկում է») || լա-եծոն (դա-խտիս «ցատկ-ու-ում է»)։ վրց. ցցծն (հանքս «պտրում է») || լա-ցցծն (դա-էճեքս «պտր-տ-ում է») և այլն։

Այսպիսով, գործողության բաղմապատիկությունը (=կրկնությունը) հայերենում, ինչպես հրեում է, դրսևորվում է այս դեպքում, օր., -նս բայածանցով (մինչդեռ վրացերենում՝ լա- «դա-» նախաբայամասնիկով, որով միաժամանակ անկատար || կատարյալ բայակերպի տարբերակումն է դրվում)։ Ուրեմն, -նս բայածանցը (ինչպես նաև՝ ուրիշ շատ բայածանցները) դրսևորելով գործողության բաղմապատիկությունը (=կրկնությունը)՝ ցույց է տալիս, այսպես ասած, բայի արտահայտած գործողության կատարման յուրահատուկ կերպը՝ իր մյուս գուգակից ձևի համեմատ (օր.՝ կտր-ել || կտր-տ-ել)։

Այս կողմից յուրահատուկ է հայերենը՝ Նա անուններից բայաձևերին անցած բաղմաթիվ մասնիկներ ունի, որոնք (ինչպես ցույց կամ տալիս մի այլ հոգվածում՝ «Հայերենի բայածանցները» վերնագրի տակ) մեծ մասամբ անունների հոգնակի մասնիկներից գալով՝ բայաձևերի մեջ յուրահատուկ դրսևորումներ ունեն [նախ և առաջ ցույց են տալիս օրեկտի և սուբեկտի, որպես առարկաների, շտապումը (=հոգնակիությունը), այնուհետև՝ գործողության կրկնությունը մի օրեկտի (կամ միանման օրեկտների) շտա մասերում, ապա նաև գործողության ընդհանրապես կրկնությունը, տևակամությունը... և այլն]։

Հայերենը, ինչպես տեսանք, անկատար || կատարյալ կերպի

զուգակից ձևեր չունի (ինչպես այդ, օր.[՝] վրացերենում կամ ուկրաեներենում է), դրա փոխարին՝ շնորհիվ բայածանցների՝ նա ունի այսպես ասած, ոչ կրկնակի և կրկնակի (բաղմապատկան) կերպի կամ՝ ոչ տեղակի և տեղակի կերպի զուգակից ձևեր [ինչպես նաև՝ ներգործակից և կրավորակից կերպի զուգակից ձևեր] և այլն: Ոչ կրկնակի և կրկնակի (բաղմապատկան) կերպի զուգակից ձևեր են, օր., մի կողմից՝ գր-եցի և գր-ուտ-եցի, գր-եմ և գր-ուտ-եմ, գր-եի և գր-ուտ-եի, կգր-եմ և կգր-ուտ-եմ (կամ՝ կտր-եցի և կտր-ուտ-եցի, կտր-եմ և կտր-ուտ-եմ կտր-եի և կտր-ուտ-եի, կկտր-եմ և կկտր-ուտ-եմ, կկտր-եի և կկտր-ուտ-եի) և մյուս կողմից՝ գր-ում և գր-ուտ-ում եմ (էի), գր-ած և գր-ուտ-ած եմ (էի), գր-ել և գր-ուտ-ել եմ [(էի), կամ՝ կտր-ում և կտր-ուտ-ում եմ (էի), կտր-ած և կտր-ուտ-ած եմ (էի), կտր-ել և կտր-ուտ-ել եմ (էի) և այլն (§ 3)]:

2. Կը-մասնիկավոր ձևերը և գործողության կրկնության գաղափարը. օր.[՝] «գրում է» ներկա (ժամանակի) բայածեր սովորաբար երկու առումով է գործածվում, այն է՝ նեղ առումով և լայն առումով: Այս առումներն, անշուշտ, առնչվում են նույն բայածի ցույց տված գործողության հետ, որը, պարզ ասած, կարող է անմիջական լինել (այսինքն՝ գործողությունը հենց ասելու մոմենտին կատարվի) և տեղակի կամ շարունակական (կրկնական): Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ «տես, աշակերտը նոր դաս է գրում», այստեղ «գրում է» բայի ցույց տված գործողությունը անմիջական է (այսինքն՝ գրելու գործողությունը հենց ասելու մոմենտին է կատարվում), կամ այլ կերպ ասած՝ «գրում է» բայը այստեղ նեղ առումով է վերցված: Այդպես չէ, սակայն, այդ նույն բայածեր հետևյալ նախադասություն մեջ՝ «վիպասանը նոր վեպ է գրում». այստեղ արդեն այդ նույն «գրում է» բայածը, այսպես ասած, լայն առումով է գործածված (այն է՝ այս դեպքում գրելու գործողությունը շարունակական է ու սովորական): Այսպես նաև՝ խոսում եմ, կարդում եմ, շարում եմ և նման այլ բայածներ, որոնք կարող են գործածվել թե նեղ առումով և թե լայն առումով:

Այս առումները իրարից, ինչպես տեսնում ենք (օր.[՝] «գրում է» բայից), ձևով չեն տարբերվում (միևնույն բայածեր երկու առման համար էլ գործ է ածված), ուստի միայն շարա-

հյուսության մեջ կարող ենք տարբերել (կամ իմաստային տարբերակում դնել)՝ նախ օժանդակ բառերի օգնությամբ, ինչպես, օր.¹ նեղ առման համար՝ այ, ահա (=ահալասիկ), ճիշտ (օր.¹ այ գրում է. ահա գալիս է, ճիշտ շինում է) և այլն, իսկ լայն առման համար, օր.¹ միշտ, ամեն անգամ, սովորաբար (օր.¹ միշտ գրում է, ամեն անգամ գալիս է, սովորաբար շինում է) և այլն:

Օրինակ՝ գրում է բայաձևը մեր աշխարհաբարի ներկա ժամանակի ձևն է, որի համադրոն է եղել գրաբարում, ինչպես հայտնի է, գրե: Սա ևս, անշուշտ, երկու առումով կարող էր գործածվել՝ թե՛ մեղ առումով (գրե=«հա գրում է» նշանակությամբ) և թե՛ լայն առումով (գրե=«սովորաբար գրում է» նշանակությամբ):¹

Դրբ. գրե=աշխ. գրում է բայաձևերը մեղ առումով, որպես անմիջական ներկա ժամանակի ձևեր, չեն կարող շարունակական, տևական լինել, իսկ լայն առումով այդ նույն բայաձևերը անմիջական ներկա ժամանակի գաղափարից դուրս գալով՝ շատ երկար շրջան կարող են ընդգրկել (ներկայից մինչև ապառնի), որի ընթացքում կարող է գործողությունը կրկնվել (շարունակական կամ տևական լինել). այսպես, օր.¹ գրբ. գրե=աշխ. գրում է բայաձևերից տարբեր առումներով կարող ենք հասկանալ, օր., «այսօր գրում է» (ներկայի իմաստով), «վաղը գրում է» (ապառնու իմաստով), «ամեն անգամ գրում է» (շարունակական-կրկնողական իմաստով) և այլն: Ըստ այդմ էլ՝ այդ գրե=գրում է բայաձևերը կարող են դնենալ, այսպես ասած, ամփոփական ներկայի առում, ապառնի ներկայի առում, կրկնողական (կամ տևական) ներկայի առում և այլն:

Այս առումները ձևաբանորեն սկսել են իրարից, այս կամ այն չափով, տարբերակվել (կոյ >) կտ (> կը || կ) մասնիկով, որ զրոսորովել է միջին հայերենում՝ ստեղծելով գուգակից ձևեր՝ գրե || կտ գրե (> կտ գրե > կգրե) «գրում է» (ներկա անորոշ || որոշակի առումով, իսկ մեր այսօրվա աշխարհաբարում ապառնի անորոշ || որոշակի առումով):

¹ Սա սովորական երևույթ է լեզուների մեջ, երբ մի ձևը մեկից ավելի առում ունի, այլապես, եթե ամեն առման համար նոր ձև ստեղծվեր, ապա այնքան ձևեր գոյություն կունենային, որ գծվար թե՛ դրանցից գլուխ հանեինք:

Այստեղ մեղ հետաքրքրողը սրանց ձևաբանական տարբերակումն է:

Օրինակ, դրբ. գրեմ «գրում եմ» բայաձևի համադրոր վրացերենում եղել է (և է՝) ջցցօր (վծեր «գրում եմ»), իսկ միջին (և հետագա) հայերենի կու գրեմ (> կը գրեմ) բայաձևի համարժեքը վրց. լա-ջցցօր (դա-վծեր «կգրեմ») է: Սրանց ձևաբանական տարբերությունը՝ հյ. կու (>կը)=վրց. լա- (դա-) նախաբայամասնիկների մեջ է, որոնք երկու լեզվի, այսպես ասած, իմաստային համարժեքներն են:

Վրց. ջցցօր (վծեր) || լա-ջցցօր (դա-վծեր) ներկա ժամանակի դուգակից ձևերն են եղել հին վրացերենում (ևրկուսն էլ «գրում եմ» նշանակություն ունենում), ինչպես այդ, օր., միջին հայերենում է (գրեմ || կու-գրեմ «գրում եմ» նշանակություն ունենում): Այստեղ, օր., վրց. լա- (դա-) նախաբայամասնիկը (բացի գործողություն վերակից ներքև ուղղություն ցույց տալուց, որով և սա տարբերվում է հյ. կու նախաբայամասնիկից ընդհանրապես), անշուշտ, հյ. կու նախաբայամասնիկի նման, որոշակի կերպի դադարար է արտահայտել ներկա բայաժամանակաձևի մեջ: Նոր վրացերենում այդ նույն լա-ջցցօր (դա-վծեր «գրում եմ») բայաձևը ներկա ժամանակից անցնում է ապառնու ժամանակի («կգրեմ» նշանակություն), ինչպես այդ (միջ. հյ. կու գրեմ «գրում եմ») մեր աշխարհարարում է (սովորաբար «կգրեմ» նշանակությամբ):¹

Օրինակ, վրց. ջաթճաղ (վաթավի) բայաձևը այսօրվա վրացերենում նշանակում է թե՛ «սովորեցնում եմ» (ներկա) և թե՛ «սովորեցնեմ» (|| կսովորեցնեմ)՝ ապառնու վերջինս անկատար կերպի ապառնին է, մինչդեռ կատարյալ կերպի ապառնին վրացերենում ջե- (չե-) նախաբայամասնիկով՝ ջե-ջաթճաղ (չե-վաթավի) է=հյ. կը սովորեցնեմ («կը» մասնիկով): Այսպես նաև՝ վրց. ջաթճաղ (վաթավի)՝ թե՛ «լուսացնում եմ» (ներկա) և թե՛ «լուսացնեմ» (ապառնի), բայց նաև՝ ջա-ջաթճաղ (վա-վաթավի-

¹ Վրց. լա- (դա-) նախաբայամասնիկի նման կղել են նաև նախադասություններ ուղղություն ցույց տվող նախադասիկներ, այսպես, օր., ջա(ր)- վա(ր) [օր.՝ դա(ր)-վծեր=միջ. հյ. կու. դուրս գրեմ, աշխ. դուրս կգրեմ], ջա(ր)լա-դա(ր)դա- [դա(ր)դա-վծեր կու. արտագրեմ>կարտագրեմ], մո-մի- [մի-վծեր կու. գրեմ>կգրեմ], մո-մո- [մո-վծեր կու. գրեմ>կգրեմ], հա-լա < թա-լթա- < *թեդա *լեդա- (չա-վծեր կու. գրեմ>կգրեմ) ... և այլն, և այլն:

րեր (=կը լողացնեմ (մասնիկավոր ապառնի). ջտամա՞ցք (վաթա-
մաշեր)՝ թե՛ թխողացնում եմ» (ներկա) և թե՛ թխողացնեմ» (ապառ-
նի), բայց նաև՝ Ֆե-ճատամա՞ցք (շե-վաթումաշեր)=կը խողացնեմ
(մասնիկավոր ապառնի). ջեռլո (վախի)՝ թե՛ զարնում եմ» և
թե՛ զարնեմ», բայց նաև՝ մե-ջեռլո (մի-վախի)=կը զարնեմ...
և այլն:

Այսպիսով, ուրեմն, նախաբայամասնիկները վրացերենում
(ինչպես կու>կը նախաբայամասնիկները հայերենում), հին վրա-
ցերենի ներկա և նոր վրացերենի ապառնի ժամանակակերպում,
որոշակի կերպի դադարի ևն արտահայտել ընդհանրապես նրանք
միաժամանակ ապառնի դադարի ևն զարգացրել սովորաբար
բայաձևերի մեջ: Բայց քիչ չեն դեպքեր, երբ նախաբայամասնի-
կավոր ձևերը նոր վրացերենում (ինչպես կը մասնիկավոր ձևե-
րը մեր այսօրվա աշխարհագրում) գործ են ածվում իրենց
սկզբնական առումով (որպես ներկա ժամանակի բայաձևեր). այս-
պիսի դեպքերում նրանք ցույց են տալիս գործողության սովո-
րական կրկնությունը (կամ շարունակական լինելը):

Այդ մենք կարող ենք տեսնել երկու լեզվի համապատաս-
խան տեքստերում: Այսպես, օր.՝ վերցնենք վրացերեն հետևյալ
հատվածը (հայերեն տառերով)՝ «մատուգ բնջիթիա Պետրե. դիւա
ադրիանադ գաիդվիճբա թու սրա, ադգբա, տանթ չաիցվամս,
պիրս դաիբամս, պուրս շեմամս դա ծավա սաքսիդե. Կաբուլնդե-
բա սաքսիդան, բավլվբա միուպերսբա, ամաս գտխլսւմբբա,
իմաս գաացիմբբա դա խեվ չաուզդբա սաքսմս»:

Օրա թարգմանությունն է հյ.՝ «Ջափազանց ջանասեր է
Պետրոսը: Առավոտը վաղ կարքեմա թե՛ չէ, իսկույն վեր կկենա,
կհագնվի, կվազվի, հաց կուտի և կգնա գործի: Գործից կվերա-
դառնա, երեսաներին կգուրգուրի, մեկի հետ կատակ կունի, մյու-
սին կծիծաղացնի և նորից կնստի գործի»:

Ինչպես տեսնում ենք, վերևում բերած վրց. և հյ. ընդ-
գծված բայաձևերը՝ վրց. գա-իդվիճբա=հյ. կ-արքեմա, վրց.
ա-դգբա=հյ. վեր կ-կենա, վրց. տանթ չա-իցվամս=հյ. կ-հագնվի,
վրց. շե-սմամս=հյ. կ-ուտի, վրց. ծա-վա=հյ. կ-գնա, վրց. դա-
բուլնդբա=հյ. կ-վերադառնա, վրց. մի-ուպերսբա=հյ. կ-գուր-
գուրի, վրց. գա-խլսւմբբա=հյ. կատակ կ-ունի, վրց. գա-ացի-
մբբա=հյ. կ-ծիծաղացնի. վրց. չա-ուզդբա=հյ. կ-նստի նախա-

մասնիկավոր ձևեր են, որոնք գործ են անում որպես ներկա ժամանակի բայաձևեր: Հիշյալ օրինակներից պարզ երևում է, որ քանակական Պետրոսը ամեն առավոտ վաղ արթնանում է, վեր է կենում, հագնվում է, լվացվում է, հաց է ուտում և գնում գործի: Գործից վերադառնում է, երեսանների հետ կատակ է անում, ծիծաղացնում է նրանց, գուրգուրում և նորից նստում աշխատանքի: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, գործողությունը, այսպես ասած, կրկնողական է (սովորական ու մշտական):

Այսպես են նաև հետևյալ օրինակների ընդգծված բայաձևերը (հայերեն)՝ «Տեսնում ես, լակոտ, էսպես կլիմի դոշադ տղան, մարդու աչքից մազ կքոցնե և մարդ չի իմանա»... (Բաֆֆի, Ոսկի աքաղաղ, Երևան, 1927, էջ 42, տող 23—4)։ «Ամեն ինչ առուտուրի պես մի բան է, ում ինչ պետք է, էն կառնե, ով ինչ ունի՝ էն կծախսե: Կպատեհե, որ ոչ առնող լինի, ոչ ծախող»... (Աղայան, Արություն և Մանվել, Երկրորդ տիպ, Բ գիրք, 1889, էջ 54, տող 3—4)։ «Եփոր գուրիմ, վուտի տակը կու գցիմ քիզ, վրետ կու մեմ գամ, գետնի հիդ կուհավաարիմ» (Գ. Սունդուկյան, Պեպո, Երևան, 1933, էջ 80, 8—10)։ «Մարերում սովորություն կա, որ տեսան մեկի տունը հյուր եկավ, հարեանները կհավաքվեն եկվորի գլխին, կհետաքրքրվեն, հարց ու փորձ կանեն»... (Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, էջ 226, 39—41)։ «Գեղը ոչխարին հասավ թև չէ, եթե տանելու հնար չկա, դմակին կտա ու մի տալումը դմակը կպսկի»... (Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, էջ 227, 44—6) և այլն: Թեկուզ և միջին հայերենից էլ (Վարդանի առակներից)՝ «... զի փուշն ի յամբրաւն ալ կոյ լիւնայ. մարգարիտն ի ծով կոյ լիւնի և մեծ ալգին աղուքն ի հեռու աշխարհ ու զիժար տեղ կոյ լիւնի...» (էջ 184, 2—6 ն.)¹ և այլն:

Նույնը կարելի է տեսնել վրացերենում (որ բաց եմ թողնում) և նրանից թարգմանված օրինակներում (ընդգծված նախաբայամասնիկավոր ձևերը)՝ «այն ժամ պետք է տեսնեք, թե ինչպիսի վշտով նա կանգ կառնի, ինչ զարմանալի գեղեցկությամբ վիզը կձգի, ինչ արագությամբ ու հուսահատությամբ կսկսի իր վշտոտ աչքերը պտտեցնել»... (հմմտ. վրաց. բնագիր՝

¹ Н. Марр. Сборник притч Вардана, III часть, Санкт-Петербург, 1894.

իլ. Ճավճավաձէ, Մուրացկանի պատմածը, Թիֆլ. 1937, էջ 4), կամ էլ (ն. տ. քնագիր, էջ 14)¹ «Երեխայի սիրտը, ցավդ տանեմ, վաղահաս ծաղկին է նման. արևը կմայի թե չէ, կբացվի...» և այլն¹։

Այստեղ բերված օրինակներից էլ երևում է, որ կը- նախաբայամանիկը մասնավորապես հայերենում և ընդհանրապես նախաբայամանիկները վրացերենում, գործողության, այսպես ասած, կրկնողական կերպ են արտահայտում (ներկա ժամանակում)։ Իսկ ներկա ժամանակից ապառնուն անցնելիս՝ նրանք դադարում են արդեն կրկնողական գաղափարն արտահայտելուց։

Սակայն այս երկու (ներկա և ապառնի) ժամանակի գաղափարը, այս կամ այն չափով, առկա է երկու լեզվի նախաբայամանիկավոր ձևերի մեջ. որքան ուժեղ է արտահայտված մեկը, այնքան թույլ է մյուսի արտահայտությունը։ Պատահում է, որ երկուսն էլ հավասարազոր են. այսպիսի դեպքերում նրանք երկու ձևով էլ հասկացվում են, մի կողմից՝ որպես ներկա ժամանակի կրկնողական իմաստն արտահայտող ձևեր և մյուս կողմից՝ որպես ապառնի ժամանակի ձևեր։ Ըստ այդմ էլ՝ դրանք հայերենում ու վրացերենում իրենց համապատասխան ձևերով են դրսևորվում։

Տեսնենք օրինակներով։

Հյ. առածն է՝ «Քարը տեղը ծանր կըլի» (Ա. XVII, նույնը վրց. «ქვა თავის ადგილას მძიმეა»... (Վ. 74. քվա թավիս աղ-գիլաս մձիմսա=«քարն իր տեղում ծանր է»)։ Այստեղ հյ. առածի մեջ բայաձևը կը-մասնիկավոր է՝ կըլի (<* կըլինի), որի դիմաց՝ վրց.—Վ (ա< արս <է>) է. երկուսն էլ ներկա ժամանակի գաղափար են արտահայտում (բայց հայերենում՝ կրկնողական կերպի)։ Եվ ընդհակառակը՝ հակադիր պատկերն է երկու լեզվի հետևյալ առածների մեջ՝ հյ. «հավը ջուր ա խմում, աստծուն ա

¹ Իլիա Ճավճավաձեի «Մուրացկանի պատմածը» գրվածքի հայերեն օրինակները բերում եմ Տ. Փիրույանի (Ի. Ճավճավաձե, Մուրացկանի պատմածը, Թիֆլիս, 1912) կատարած թարգմանություններից։

² Այստեղ հյ. «Ա»- հապավումը ցույց է տալիս «առած»։ Որ վերցնում եմ «Քնար հայկական»-ից (Ս.-Պետերբուրգ, 1866. «Ազգային կամ հայախոս առակը» բաժնից), իսկ վրց. «ա».—անձա (լ. მეტრეველი, ანდაზები, II გამოცემა, თბილისი, 1936)։

մտիկ տալիս» (Ա. X)՝ *նույնը՝ վրց. «ժոտամի Բյալն Ըալլեցն—*
Լեցրոտն Յեքեղալեցն» (Վ. 73. *քաթամի ծղալս դալլեվս—դամերթս*
շե-հխեդալս» «հալլը ջուր կլամի, աստուռն մտիկ կտա»). *այս-*
տեղ արդեն վրց. Ըալլեցն (դալլեվս «կխամն») և Յե-Յեղալեցն (շե-
-հխեդալս «մտիկ կտա») բայաձևերը նախաբայամասնիկավոր
կրկնողական կերպի ձևեր են (հակառակ հայերենի, որտեղ հա-
մապատասխան բայերը արևելյան աշխարհարարի ներկա ժամա-
նակի ձևերն են՝ խմում ա լիսում է», մտիկ ա տալիս «մտիկ է
տալիս»):

Այսպիսի օրինակներ կարող ենք էլի բերել, բայց այսքանն
էլ բավական է շեղումներ տեսնելու համար:

Սովորաբար կրկնողական կերպի ձևերը երկու լեզվում էլ
նախաբայամասնիկավոր են լինում. այսպես, օր. (թվում է, թե
տառացի թարգմանված են)՝ հյ. «Թուռդ քացախն իր ամանը
կնախացնի» (Ա. VII)=*վրց. «ցխարե ձմարի թավիս ճուրճեկս գա-*
խեքքալսու» (Վ. 83), «Խնչ կցոմես, էն կեմանս (Ա. VI)=*վրց.*
«բասաց դաքեխալ, իմասվե մոխկի (Վ. 61). «հուժը ջրի ճամբին
կկուրվի (Ա. IX)=վրց. «կոկա ծղլիս գզգզեղ գատղդերաո» (Վ. 44).
«Ուղտի քյանդրբաղությունը մաղն կարմնջի վրեն կերևա»
(Ա. XIV)=վրց. «աքլեմիս կունտրուշի աղմարթշի գալաչնդերաո»
(Վ. 9. տառացի՝ «ուղտի արտնպալը վերելքին կերևա»). «Շունը
կաղալով չի սատկիլ» (Ա. XIII)=*վրց. «ձաղլի կոճուրթի ար մոկվ-*
դերա (Վ. 84). «Մի ծառից թի էլ կլլի, հորսլի էլ» (Ա. XII)=*վրց.*
«էրթի խիզան բարից գամովա դա նիշաբիցա» (Վ. 25). «Էժան մսին
խաշու չի ունենալ» (Ա. VI)=*վրց. «իափ-փասիան խորցաա ծվի-*
նի ար գաուկեքդերա» (Վ. 37). «Արյունն արյունով չեն լվանալ»
(Ա. IV)=*վրց. «սիսլի սիսլիթ ար դալլալաներա»* (Վ. 67).
«Քամու բերածը քամին կտանի» (Ա. XVII)=*վրց. «քարիս մոտա-*
նիս քարիվն ծալդերա» (Վ. 74). «Քաշալը դեղ դրանա՝ իր
դլխին կանի» (Ա. XVII)=*վրց. «քաշալմա ծամալի իցողես, թա-*
վիս թալս մուլվիս» (Վ. 74). «Մի ձեռը ծափ չի տալ» (Ա. XI).
=*վրց. «ցալիս խելիթ տաշի ար դալկվրիս»* (Վ. 82) և այլն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ.— Մա հասուկ է ժողովրդական լեզ-
վին, ուստի ներկա կրկնողական առումով նման բայաձևե-
րը պատահում են սովորաբար ժողովրդական ստեղծագոր-
ծությունների մեջ: Արևելահայ հեղինակների ստեղծագոր-

ծուծությունների մեջ, սակայն, խոսակցական լեզվի նկարագրությունների մեջ են մեծ մասամբ հանդիպում. այսպես, օր.՝ «Անուշ»-ից («կը» մասնիկավոր կրկնողական կերպի բայաձևերն են ընդգծված)՝ «Տեսնողն էլ կասի—ինչ աղջիկ է սա... հազար մարդի մոտ կերթա, կխոսա», կամ էլ՝ «հալալ է տղին, այ իգիծություն, ահա թե ինչպես կփախցնեն աղջիկ» և այլն:

Գրեմ || կու գրեմ (> կգրեմ) անորոշ || որոշյալ (ներկա) բայաձևերի նման գործողության կրկնողական կերպ են ցույց տալիս նաև գրեի || կու գրեի (>կգրեի) զուգակից ձևերը (անցյալում): Կը-մասնիկավոր բայաձևերին վրացիներենում համապատասխանում են նախաբայամասնիկավոր (անցյալ) ձևերը. այսպես, օր.՝

«Հենց որ ես կմտաբերեի, որ յուրաքանչյուր մարդու հետքը մեկ բուռը արյուն է ցամաքեցրի, իսկույն կհամզատմար սիրտս և արգարացած կասեի»... (Ճ. 5, 6—9)¹:

«რაც მოვიგონებდი, რომ ყოველ კაცის ნათესურს ერთი მუჭა კაცისავე სისხლი შეუშვრია, მაშინვე დამიდინჯდებოდა გული და გამართლებული ვიტყვოდი»... (ჭ. 5, 8—11).¹

Այստեղ ընդգծված բայաձևերը հ.յ. կ-մտաբերեի=վրց. მოვიგონებდი (մո-վիզոներդի), հ.յ. կ-հանգստանար=վրց. დამიდინჯდებოდა (դա-մიღჩენჯეროდა), հ.յ. կ-ասեի=վრც. ვიტყვოდი (վիտղ'ոդի)՝ գործողության կրկնողական կերպի դադափար են տալիս, այսինքն՝ ցույց են տալիս, որ գործողությունն ամեն անգամ կրկնվում է (անցյալում):

Մեր արևելահայ հեղինակների մոտ էլ այդ կարող ենք տեսնել. այսպես, օր.՝ «Մին էլ էն ա ճաշի վախտը կերթար սեղանատուն, իրա ճաշը կուտեր ու մեկ հոտ կմտներ իրա օթախը» (Մուրացան, Ընտիր երկեր, I հատոր, Երևան—Մոսկվա, 1936, էջ 140, 30—32). «Գալով խանութը, Մասիսյանը նրա դուռը կանգնած և միշտ պատրաստ կգտներ իր աշակերտները: Առաջ մոմով կնքած փակ կողպեքները ուշադրությամբ կգնեք, հետո բանալիները, որ միշտ իր մոտ էր պահում, կտար աշակերտներին մե-

¹ Վերցնում եմ Ճ. (=վրց. Յ.) Իլիա Ջավախյան, Մուրացանի պատմածը, Տ. Փիրույանի թարգմ., Թբիլիսի, 1912. և որա բնագիրը:

կին, որ դռները բաց անեին, իսկ ինքը երեսը կխաչակնեք և կմտնեք խանութը» (Բաֆֆի, Ոսկի աքաղաղ, Երևան, 1927, էջ 38, 38—43)։ «Զարմանալի բարի և հնազանդ աղջիկ էր. կոճկոճկո, կզալրամար, շատ անգամ ուղղակի կաղաղակեր, կկատաղեր, բայց չէր անցնիլ մի բոպե և կտեսնեիր, որ նորից ժպտում է... (Նար-Դոս, Տանտիրոջ աղջիկը, Թիֆլիս, 1902, էջ 45, 11—5)։ «Կզմար իր բանով պիտենքների հետ կփորեր, տնկինքը կտնկեր, կերգեր, անեկդոտներ կպատմեր։ Պիտենքները կծիծաղեին։ Պատահում էր նրանցից ոմանք էլ ձեռ կառնեին Մերկեին, Ձեր ցեղացին» (Իսմիրճյան, Նրանց ժպիտը, Երևան, 1929, էջ 35, 1—5) և այլն։¹

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ 2.— Պատահում է, երբ գործողության կամ եղելության կրկնողությունը (անցյալում) մեր արևելյան աշխարհարարում ցույց է տրված կը-մասնիկավոր ձևերի հետ միասին նաև, այսպես ասած, մեր «անցյալ անկատար»-ի ձևերով. այսպես, օր.² «Ուռ ամեն անգամ էլ քանի զնում էի մոտը, կեարցներ» (Սա. Զորյան, Դրազարանի աղջիկը, Երևան, 1934, էջ 72, 1)։ «Էսպես մենք սիրով վառված»³ հեքիաթներում ասածի նման՝ ով տարով կմեծամար, մենք օրով էինք մեծամում» (Աղայան, Արություն և Մանվել, Երկր. տիպ., Թիֆլիս, 1888) և այլն։²

¹ Արևմտահայ լեզվում էլ նույն կը-մասնիկավոր ձևերը նաև գործողության կրկնությունն են ցույց տալիս, ինչպես, օր.² «Արևսողմ իրեն տրված տեղեկություններուն համեմատ մեկ փողոցն կը մտներ, մյուսն է կիլիբ, երբեմն ալ սխալմամբ անեկ փողոցներու մեջ կը մտներ, կը բարկամար, ետ կը դառնար և մեկ կողմն ալ կը կատկածեր, որ... (Պարոնյան, Երկ. լիակատար ժող. Ա. հատոր, Երևան, 1931, էջ 19, 21—4) և այլն։

² Այստեղ, վերջապես, պետք է նշել, որ Մ. Արեղյանը իր աշխատություններից մեկում («Աշխարհարարի շարահ.», Վաղարշ, 1912, էջ 252—6)՝ «Երկրորդական բնավորություններ» վերնագրի տակ կը-մասնիկավոր բայաձևերը, որ հիմնականում ենթադրական եղանակի տակ է խմբավորում, նաև իրեն «առածական» ներկա և «սովորության» ներկա և անցյալ ձևեր է համարում։ Սա ուշադրով է այն տեսակետից, որ հայերենում գործողության կրկնության զաղափարը կը-մասնիկավոր բայաձևերի մեջ առաջին անգամ դրսևանում է նրա կողմից։

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ՍՅՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Ինչպես տեսանք նախորդ (2-րդ) հատվածում, կը-մասնիկավոր բայաձևերով գործողության կրկնության գաղափարը դրսևորվում է միայն երկու, այսպես ասած, անսահմանափակ ժամանակահատվածում, այն է՝ անցյալից մինչև ներկա և ներկայից մինչև ապառնի ձգվող անպարփակ ժամանակահատվածներում, որ արտահայտվում է կը-մասնիկավոր անցյալ (անկատար) և ներկա բայաձևերով Գործողության դրսևորումը, անշուշտ, հատուկ չէ կը-մասնիկավոր բայաձևերին (այլ միայն նրանց մասնակի առումն է)։

Կը-մասնիկավոր բայերի գործողության կրկնությունը, որ դրսևորվում է միայն, այսպես ասած, անցյալի և ներկայի բայաձևերով, տարբերվում է, իհարկե, մյուս միջոցներով դրսևավորվող գործողության կրկնությունից։ Այս դեպքում արդեն գործողության կրկնությունը արտահայտվում է բոլոր ժամանակահատվածներում՝ իրարից տարբերոշ ձևով։ Այդ է պատճառը, որ եթե կը-մասնիկավոր բայաձևերը գործողության կրկնության գաղափարը կառողանում են դրսևորել միայն անցյալ անկատարում և ներկայում (որտեղ և նրանք հանդես են գալիս), ապա գործողության կրկնություն (ինչպես նաև ուժեղացում) ցույց տվող մյուս միջոցները դրսևորվում են արդեն ընդհանրապես թե՛ անցյալ, թե՛ ներկա և թե՛ ապառնի բոլոր ժամանակաձևերում։ Այդ միջոցները գործողության կրկնության հետ միասին ցույց են տալիս նաև գործողության սաստկացում, որով և սրանք տարբերվում են կը-մասնիկավոր բայաձևերի, այս կամ այն չափով, արտահայտված գործողության կրկնությունից։

Գործողության կրկնություն (կամ սաստկություն) արտահայտող միջոցներից մեկը, ինչպես հայտնի է, բայարմատի կրկնությունն է, ինչպես օր.՝ «կուչ գալ» ձևից՝ կուչ կուչ գալ, «վեր թռչել» ձևից՝ վեր վեր թռչել, «ետ գնալ» ձևից՝ ետ ետ գնալ, «ծուռ նայել» ձևից՝ ծուռ ծուռ նայել... Ինչպես նաև (որոշ հնչյունափոխությամբ հանդերձ)՝ «թափել» ձևից՝ բափքփել, չափել—չափչվել, վազել—վազվզել, ծախել—ծախծիլել, խաղել—խաղալվել, կցել—կցմցել, փոխել—փոփոխել, բախել—բաբախել, դարել—

դադարել... և այլն: Այս ձևով նաև բնաձայն կրկնավորները՝ ձվալ—նվնվալ, ծվալ—ծվծվալ, ճռալ—նռնռալ, գոռալ—գոռգոռալ, ինչպես նաև՝ սլսլալ, բբբբալ, խշխշալ, վշվշալ, մրմրալ, կրկրալ, կկկկալ, փսփսալ [նաև բնաձայն արմատի մի հնչյունն էր կրկնությամբ՝ բշբշալ, խշշալ, նռնռալ, վզզզալ, բզբզալ]... և այլն:

Գործողության կրկնության (ինչպես նաև՝ սաստկացման) միջոցներից են նաև, վերջապես, բայաձայնները, որոնք, այս կամ այն չափով, արտահայտված են հայերենի տարրեր հատվածներում, հայոց լեզուներում ու բարբառներում: Այդ բայաձայնները, ինչպես պարզել եմ առանձին ուսումնասիրություններ¹, ծագելով անունների հոգնակի մասնիկներից՝ բայաձայների մեջ զրահորում են անունների սկզբնական հոգնակի գաղափարի, այսպես ասած, տարրեր երանգավորումները, նախ և առաջ՝ սուրեկտի և օրեկտի, որպես առարկաների, հոգնակիությունը, ապա գործողության կրկնությունը (մի օրեկտի կամ միանման օրեկտների շատ մասերում, կամ գործողության ընդհանրապես կրկնությունը), ինչպես նաև, գործողության տեղականությունը (ինտենսիվությունը) և այլն:

Գործողության կրկնությունը անանցողական (օր.՝ չեզոք) բայերի մեջ զրահորվում է ընդհանրապես ենթակայի բաղմակիությունով (= հոգնակիությունով) և ենթակայի կատարած գործողության բաղմակիությունով (ինչպես, օր.՝ նստ-ստ-ել, քն-ստ-ել, սատկ-ստ-ել... թռչ-կ-ստ-ել, ցատկ-ստ-ել... և այլն), իսկ անցողական (= ներգործական) բայերի մեջ, սովորաբար ենթակայի կատարած գործողության կրկնությունով մի օրեկտի (կամ միանման օրեկտների) շատ մասերում [(ինչպես, օր.՝ կտր-տ-ել, մորթ-ստ-ել, վառ-ստ-ել... և այլն): Սա, այսպես թե այնպես, կապվում է իմաստի բայական երանգավորումների ենթարկված անունների հոգնակի գաղափարի հետ]:

Կարող ենք այստեղ մի քանի օրինակ բերել մեր գրականությունից էլ (օր.՝ Դ. Աղայանի, Լճաթի երկեր, Միհաստորյակ, Երևան, 1939), երբ -ստ -տ բայաձայնը, որ անունների (-ստի || տի) հոգնակի մասնիկի՝ բայաձայնի անցումով է ստացված, ուղիղ խնդիրը հոգնակի քվալ է պահանջում. այսպես, օր.՝ Ձեռք

¹ Հայերենի բայաձայնները վերնագրով:

ու. ուտիւր պինդ շղթայով լավ կապ-ուտ-եց»... (25, 8). «նա պոկ-
-ուտ-ում էր մեծ ծառերը հատ-հատ»... (42, 16). «եւ Նա բռնում
էր, բոն-ու-ում ախպես եղնիկ, եղջերու և այլն ինչ ասես»
(42, 20, 21). «Իրար միւ բռնած առյուծի ճանգով, գլխ-ու-ում
էին ինչպես աքցանով»... (67, 22—3). «Ճկուն ցիւցերը վերցնում
է հատ-հատ, ամենի առջև կոտոր-ու-ում զատ-զատ» (76, 30—31).
«Բոլոր հաստ ծառերի կեղևները գր-ուտ-ած կտեսնես» (129, 2).
«Վաղինակը քուրմի ձեռները կապ-ուտ-ած տարավ մի ձորի մեջ»
(157, 5). «... Շատերիմ ճանկ-ու-ել էր սուր-սուր եղունգներով»
(216, 19—10). «Ամենքն էլ քաշվեցան ծառերի տակը, մատաղներ
ը մորթ-ուտ-եցին, կրակները վառ-ուտ-եցին և»... (Աղայան,
Արուսթյուն և Մանկել, Երկր. տիպ. Թիֆլիս, 1883, էջ 9, 19—21 տող),
այլ նաև՝ երբ գործողությունը կրկնվում է կամ ընդհանրապես,
կամ բազմակի՝ սուբեկտի միջոցով, կամ էլ մի օբեկտի (և միա-
նման օբեկտների) շատ մասերում՝ «Ասա պոկ-ուտ-եմ ամբողջ
աճառը» (= ծառերը. 60, 30). «Ջանգին սովորակածից... ուրախ
էր թռչ-կոտ-ում»... (շատ անգամ. 124, 8). «Մի քանի անձինք
պատրաստվում էին կոտոր-աւ-ել դուռը»... (շատ մասերի. 149, 7).
«... ինչպես եք համարձակվում ձեր պիղծ ոտներով կոխ-ուտ-ել
այս սուրբ վայրը» (շատ տեղերում. 149, 23). «... հրամայեց
դուռը կոտոր-ու-ել» (շատ մասերի. 152, 13). «Ճիշդ ու աղաղակը
մարդու սիրտ էին կոտոր-ու-ում» (շատ մասերի. 152, 18—9).
«Դուռը կոտոր-ու-եցին զինվորները»... (շատ մասերի. 153, 36—7).
«Պետք է մեզ համար փայտ կոտոր-ու-ես» (161, 24). «Տաս հո-
գով հաղիվ էին կարողացել բռնել ու կապ-ուտ-ել» [ճրագ օր.³
ձեռներից, ոտներից և այլն. 216, 19]. «Սրան ավելի հեշտու-
թյամբ կապ-ուտ-եցին եղբոր կողքին» (օր.³ ձեռներից, ոտներից
և այլն, 225, 34). «Եւ սեռավ երեք ջահել աղջկերք, որոնք խո-
տի վրա նստ-ուտ-ած»... [էին. 266, 23]... և այլն:

Այսպիսով, ուրեմն, սուբեկտի և օբեկտի, որպես առարկա-
ների, հոգնակիության զրոսկորումը բայաձևերում, որ արտահայտ-
վում է նրանց մեջ, ըստ իս, անուններից անցած հոգնակի մաս-
նիկների (իմաստի տարբեր երանգավորումների) միջոցով, վեր-
ջին հաշվով, նույնն է, ինչ որ գործողության կրկնությունը
(կամ բազմապատիկությունը, հետևապես և տեղանությունը):
Այս երևույթը, այս կամ այն չափով, հատուկ է բոլոր բայա-
Դրակ-բանաս. հետախուզումներ—26

ծանցներին, ինչպես երկու լեզվի ընդհանուր բայածանցներին (որ ցույց է տալիս առանձին հոգվածներում), այնպես էլ հայերենին հատուկ բայածանցներին (որ հետադուրեւ եմ առանձին «Հայերենի բայածանցները» ուսումնասիրության մեջ) .. և այլն:

Այստեղ քննության առնված հայերենի մասնիկներից մեկը՝ կը- մասնիկը՝ իր նախորդ ձևերով ($\langle$ կու $\langle$ կոյ), ըստ Մ. Աբեղյանի, ճիշտ է, գտնում ենք Ներսես Շնորհալու ժամանակից [(12-րդ դարից),¹ գուցե մինչ այդ էլ գործ է ածվել ավելի վաղագույն տեքստերում, որ մենք դեռ չգիտենք], բայց որ այդ մասնիկը շատ հին է և պետք է գործ ածվեր հնագույն շրջաններից (մասնավաճե խոսակցական լեզվում), դրա դեմ դժվար թե առարկեն:

Այս համոզման ես եկա այն ժամանակ, երբ փորձեցի ստուգաբանել հյ. կը- մասնիկը, որի նախատիպը՝ կու $\langle$ կոյ է: Վերջինս արդեն, ինչպես երևում է, *կոմ ձևի հայկական գրսևորումը պետք է լինի (կոմ $>$ կոյ՝ ց $>$ յ փոխանցումով): Քարթվելական լեզուներում (ճան.-մեզրելերենում), սակայն, դեռ այսօր էլ դա պահպանված է՝ ուլյն ձևով՝ կոմ $>$ կո (վերջին «ն» հնչյունի անկումով՝ հակառակ հյ. ց $>$ յ առաջացման):

Ընդհանուր այդ կոմ $>$ կոյ մասնիկը ձեռք է բերել հայերենում իր յուրահատուկ առումները:

Մենք այստեղ քննության առանք կը- մասնիկի այդ յուրահատուկ առումները: Նա հանդես է գալիս որոշ բայաձևերի մոտ (ինչպես սկզբից, այնպես էլ վերջից, ինչպես նաև՝ միառժամանակ թե՛ սկզբից և թե՛ վերջից) և ցույց է տալիս դործողության կատարում երկու բավական ընդարձակ ժամանակահատվածում՝ անցյալից ներկա և ներկայից ապառնի ժամանակահատվածներում: Ներկայից ապառնի ժամանակահատվածում կատարվող դործողությունը, որ դրսևորվում է կը-մասնիկավոր ձևերով, ցույց է տալիս ինչպես ներկա, այնպես էլ ապառնի ժամանակ, որոնցից մեկը՝ նայած հայերենի տարբեր հատվածներին՝ հանդիսանում է հիմնականը (մյուսի համեմատ): Այս մասնիկը,

¹ Պրոֆ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1931, էջ 325:

այս կամ այն չափով, հիշեցնում է մեզ ուսաց կամ վրաց լեզուների նախաբայաժառանգիկների մասին, որոնցով արտահայտվում է կերպի դադափարը (ինչպես կատարյալ, այնպես էլ կրկնողական կերպի դադափարը)։ Կերպի այս հասկացողությունը, իհարկե, հիմնականում այն չէ, ինչ որ ուսաց կամ վրաց լեզուների կերպի հասկացողությունը, որ արտահայտվում է առավելապես նախաբայաժառանգիկներով։

Կը-մասնիկավոր ձևերը որոշ դեպքերում արտահայտում են նաև զործողության կրկնության դադափարը երկու ժամանակահատվածներում՝ անցյալից ներկա և ներկայից ապառնի ժամանակահատվածներում, որ առաջին անգամ դիտել է Մ. Աբեղյանը։

Կը-մասնիկավոր ձևերի արտահայտած այդ կրկնության դադափարը հիմնականում, իհարկե, այն չէ, ինչ որ անունների հոգնակի մասնիկներից ծագած բայաձևերի դրսևորած կրկնողության դադափարը։

